

سبع الله الرحمن الرحيم

١٥٨٧٧٢-٢٠٢٥٧٤٦

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

قحطی های اصفهان از دوره ناصر الدین شاه تا شهریور ۱۳۲۰ هجری شمسی

استادان راهنما:

دکتر لقمان دهقان نیری

دکتر اصغر فروغی ابری

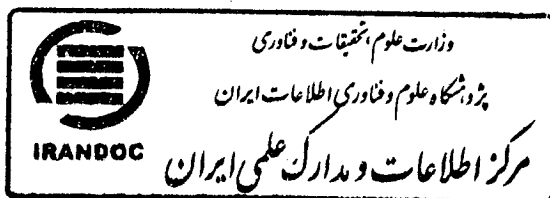
استاد مشاور:

دکتر فریدون اله یاری

پژوهشگر:

رضا نیک بین

بهمن ماه ۱۳۸۹

۱۵۸۷۷۳

۱۳۹۰/۳/۱۶

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

شبه کارش پایان نامه
رجاوت شده است
تحصیلات تکمیلی دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

آقای رضا نیک بین

تحت عنوان

قحطی های اصفهان از دوره ناصر الدین شاه تا شهریور ۱۳۲۰ هجری شمسی

در تاریخ ۸۹/۱۱/۲۶ توسط هیئت داوران زیر مورد بررسی و با درجه **حای** به تصویب نهایی رسید

۱- استادان راهنمای پایان نامه دکتر لقمان دهقان نیری با مرتبه علمی دانشیار **امضاء**

دکتر اصغر فروغی ابری با مرتبه علمی استادیار **امضاء**

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر فریدون اله یاری با مرتبه علمی دانشیار **امضاء**

۳- استاد داور داخل گروه دکتر مرتضی دهقان نژاد با مرتبه علمی دانشیار **را امضاء**

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر حسین مسعود نیا با مرتبه علمی استادیار **امضاء**

امضاء مدیر گروه

امضاء

سپاس:

با سپاس و تشکر فراوان از همه اساتید گروه تاریخ دانشگاه اصفهان که پس از سالها دوباره رسم والای معلمی را از ایشان آموختم.

تقدیم:

تقدیم به روح پر فتوح پدرم که بازگویی خاطراتش از وقایع ملی شدن صنعت نفت
و شهریور ۱۳۲۰ هجری شمسی در نوجوانی سبب گرایش ناخودآگاه من به تاریخ ایران گردید.

چکیده:

از آغاز سلطنت ناصرالدین شاه ۱۲۶۴ قمری / ۱۲۲۶ شمسی تا شهریور ۱۳۲۰ شمسی / ۱۳۶۰ قمری و کشیده شدن جنگ به جغرافیای سیاسی ایران و سقوط حکومت پهلوی اول، اصفهان مانند بسیاری از نقاط کشور به طور متناوب دچار کمیابی، گرانی و قحطی غلات و مواد غذایی شده است. بسیاری از این قحطی ها سبب تلف شدن عده ی زیادی از سکنه شهر شد و در برخی موارد شورش هایی را بدنبال داشت. موقعیت جغرافیایی اصفهان و قرار گرفتن آن در شرق رشته کوه زاگرس سبب شده است رطوبت به این شهر نفوذ نکند در نتیجه میزان بارندگی در اصفهان و اطراف آن ناچیز باشد، پیامد این وضعیت بروز خشکسالی های مکرر است که از گذشته های دور در این منطقه اتفاق می افتاد و اصلی ترین عامل طبیعی موثر در وقوع قحطی می باشد. عوامل انسانی نظیر وقوع جنگ ها، محاصره، ناامنی راهها، سوء تدبیر حکام و عمال آنها در ولایات و سود جوئی مالکان و احتکار گران نیز سبب ایجاد و یا تشدید کمیابی و گرانی مواد غذایی و غله در اصفهان در آن زمان شده بود. در موارد متعددی بروز قحطی در اصفهان با قحطی های سراسری در کشور همزمان بود، بنا براین امکان تامین غله و ارزاق از سایر نقاط برای اصفهان عملاً وجود نداشت، علاوه بر این باید گفت که هیچ ساز و کاری از سوی مردم، قربانیان اصلی قحطی و عوامل حکومت جهت پیشگیری و مهار آن به کار گرفته نشد. ناگفته نماند که عوامل طبیعی و انسانی توأماً و با شدت و ضعف در موارد مختلف در بروز قحطی در اصفهان موثر بودند اما سهم عوامل انسانی در ایجاد و تشدید کمیابی، گرانی و قحطی غلات و ارزاق در اصفهان دوره مورد نظر بیشتر بوده است. این پژوهش بر آن است با رویکرد توصیفی - تحلیلی و بر اساس منابع کتابخانه ای قحطی های اصفهان از آغاز سلطنت ناصرالدین شاه ۱۲۶۴ قمری / ۱۲۲۶ شمسی تا شهریور ۱۳۲۰ شمسی / ۱۳۶۰ شمسی و سقوط حکومت پهلوی دوم را مورد بررسی قرار دهد.

واژگان کلیدی: قحطی، اصفهان، ناصرالدین شاه، احمد شاه، رضا شاه، جمعیت

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول : کلیات
۱-۱-۱	تبیین مساله پژوهشی
۱-۲-۱	کلید واژه ها
۳-۱	اهداف پژوهش
۴-۱	پرسش های پژوهش
۵-۱	فرضیات پژوهش
۶-۱	معرفی منابع
۷-۱	پیشینه پژوهش
۸-۱	روش تحقیق
	فصل دوم : ظرفیت های طبیعی اصفهان
۱-۲-۱	ویژگی های طبیعی اصفهان
۱-۲-۲	آب وهوای اصفهان
۱-۲-۱-۲	میزان نزولات جوی
۱-۲-۲-۱	میزان تبخیر
۱-۲-۲-۳	درجه حرارت
۲-۲	کشاورزی اصفهان
۲-۲-۱	شرایط آب وهوایی مساعد کشاورزی
۲-۲-۲	نیاز آبی محصولات کشاورزی
۲-۲-۳	آب های زیر زمینی
۲-۲-۴	زاینده رود در کشاورزی اصفهان
۲-۲-۵	محصولات کشاورزی
۳-۲	بلوکات اصفهان

فصل سوم : علل و پیشینه بروز قحطی

۲۳ ۱-۳- علل قحطی
۲۳ ۱-۳-۱- علل طبیعی
۲۴ ۱-۳-۱-۱- خشکسالی
۲۵ ۱-۳-۱-۲- آفات و خطرات مزارع غله
۲۶ ۱-۳-۱-۳- بیماریهای همه گیر حیوانی
۲۷ ۱-۳-۲- علل انسانی
۲۸ ۲-۳- پیشینه بروز قحطی
۲۸ ۱-۲-۳- قحطی در ایران
۲۸ ۱-۲-۳-۱- قحطی های ایران قبل از اسلام
۲۸ ۱-۲-۳-۲- گزیده قحطی های ایران دوره اسلامی
۳۰ ۱-۲-۳-۲- قحطی در اصفهان
۳۰ ۱-۲-۳-۲-۱- از قرن اول هجری تا دوره صفوی
۳۲ ۱-۲-۳-۲-۲- دوره صفوی
۳۲ ۱-۲-۳-۲-۲-۱- قحطی سال ۱۰۷۸۹ قمری / ۱۰۴۶ شمسی
۳۲ ۱-۲-۳-۲-۲-۲- قحطی سال ۱۱۱۹ قمری / ۱۰۸۶ شمسی
۳۲ ۱-۲-۳-۲-۲-۳- قحطی سال ۱۱۳۵ قمری / ۱۱۰۱ شمسی
۳۴ ۱-۲-۳-۲-۳-۱- از دوره افشاریه تا پایان سلطنت محمد شاه قاجار
۳۴ ۱-۲-۳-۲-۳-۲- قحطی سال های ۷۱-۱۱۷۰ قمری / ۶-۱۱۳۵ شمسی
۳۵ ۱-۲-۳-۲-۳-۲- قحطی اواخر سلطنت کریم خان زند
۳۵ ۱-۲-۳-۲-۳-۳- قحطی دوره قاجاریه

فصل چهارم قحطی های اصفهان از دوره ناصرالدین شاه تا پایان سلطنت احمد شاه قاجار

۳۸ ۱-۴- قحطی های دوره ناصرالدین شاه
۳۹ ۱-۴-۱- قحطی ۱۲۷۵ قمری / ۱۲۳۷ شمسی
۳۹ ۱-۴-۲- قحطی ۱۲۸۸ قمری / ۱۲۵۰ شمسی

صفحه	عنوان
۳۹	۱-۲-۱-۴ - علل وزمینه ها
۴۰	۱-۲-۱-۴ - عوامل طبیعی
۴۰	۱-۲-۲-۱-۴ - عوامل انسانی
۴۴	۱-۲-۲-۱-۴ - پیامد های قحطی
۴۸	۱-۲-۳-۱-۴ - تلفات قحطی
۴۸	۱-۳-۳-۱-۴ - قحطی و گرانی دوره ناصری پس از قحطی بزرگ
۴۸	۱-۳-۱-۴ - بلوای نان در ۱۲۹۶ قمری / ۱۲۵۷ شمسی
۵۰	۱-۳-۱-۴ - علل شورش
۵۱	۱-۳-۲-۱-۴ - گرانی و کمیابی سال ۱۳۰۳ قمری / ۱۲۶۴ شمسی
۵۱	۱-۳-۳-۱-۴ - گرانی سال های ۸-۱۳۰۷ قمری / ۹۸-۱۲۶۹ شمسی
۵۱	۱-۳-۴-۱-۴ - گرانی سال ۱۳۰۹ قمری / ۱۲۷۰ شمسی
۵۲	۱-۳-۵-۱-۴ - گرانی سال ۱۳۱۱ قمری / ۱۲۷۲ شمسی
۵۲	۲-۴-۲-۱-۴ - کمیابی و گرانی در دوره مظفر الدین شاه
۵۳	۳-۴-۳-۱-۴ - کمیابی و گرانی در دوره محمد علی شاه
۵۳	۴-۴-۴-۱-۴ - قحطی های اصفهان در دوره احمد شاه
۵۳	۱-۴-۴-۱-۴ - کمیابی و گرانی سال ۱۳۲۹ قمری / ۱۲۹۰ شمسی
۵۴	۱-۴-۴-۱-۴ - تحولات سال های ۲۸-۱۳۲۵ قمری / ۸۹-۱۲۸۶ شمسی
۵۹	۱-۴-۴-۲-۱-۴ - وقایع سال ۱۳۲۹ قمری / ۱۲۹۰ شمسی
۵۹	۱-۴-۴-۳-۱-۴ - افراد، گروه ها و مراجع قانونی در گیر شورش
۶۱	۱-۴-۴-۴-۱-۴ - شرح شورش ۱۳۲۹ قمری / ۱۲۹۰ شمسی
۶۲	۱-۴-۴-۵-۱-۴ - نظر منابع
۶۶	۲-۴-۴-۲-۱-۴ - قحطی سال ۱۳۳۶ قمری / ۱۲۹۶ شمسی
۶۶	۲-۴-۴-۱-۲-۱-۴ - تحولات سال های ۳۵-۱۳۳۲ قمری / ۹۵-۱۲۹۲ شمسی
۶۹	۲-۴-۴-۲-۲-۱-۴ - اوج قحطی
۷۶	۲-۴-۴-۳-۱-۴ - نقش عوامل خارجی در قحطی سال ۱۳۳۶ قمری / ۱۲۹۶ شمسی

فصل پنجم : کمیابی و گرانی نان در دوره پهلوی

۸۰.....	۱-۵- دوره پهلوی اول
۸۰.....	۱-۱-۵- اوضاع کشاورزی ایران در دوره رضا شاه
۸۳.....	۲-۱-۵- برخورد سیاسی رضا شاه با مسئله نان
۸۴.....	۳-۱-۵- وضعیت غله اصفهان
۸۷.....	۲-۵- دوره پهلوی دوم
۸۸.....	۱-۲-۵- اوضاع کشاورزی ایران در دوره محمد رضا شاه
۸۹.....	۲-۲-۵- ورود متفقین به کشور
۹۰.....	۳-۲-۵- کمیابی و گرانی ارزاق
۹۲.....	۴-۲-۵- سیاست دول متفق در مسئله نان ایران
۹۴.....	۵-۲-۵- کمیابی ارزاق زمینه بحران سیاسی ۱۳۲۱ شمسی / ۱۳۶۱ قمری
۹۸.....	۶-۲-۵- اقدامات دولت ایران در جهت مهار بحران نان
۹۸.....	۷-۲-۵- کمبود و گرانی نان سال های ۲۴-۱۳۲۰ شمسی / ۶۵-۱۳۶۰ قمری در اصفهان
۱۰۴.....	پیوست ها
۱۴۴.....	پی نوشت ها
۱۴۵.....	منابع و مأخذ

پیشگفتار :

این پژوهش با موضوع قحطی های اصفهان از دوره ناصر الدین شاه ۱۲۶۴ قمری / ۱۲۲۶ شمسی تا شهر یور ۱۳۲۰ شمسی / ۱۳۶۰ قمری به بخشی از تاریخ شهر اصفهان در گذشته ای نه چندان دور می پردازد و بر اساس آثار بجای مانده از این موضوع در قالب کتابها ، مقالات ، روزنامه ها ، و اسناد تلاش دارد در حد توان به بررسی بخشی از این پیشینه بپردازد . تکیه اصلی این پژوهش بر منابع کتابخانه ای و عمدتاً بر اسناد ، مقالات و کتب معتبر می باشد . اگرچه آثار ی در ارتباط با قحطی در ایران و حتی در اصفهان توسط برخی مانند احمد کتابی در قالب کتاب و مقالات علمی ارائه شده است اما در ارتباط با موضوع قحطی در اصفهان در این محدوده زمانی حداقل اینجانب اثر پژوهشی با مشخصات ذکر شده نیافت . این پژوهش بدنبال تعیین نقش عوامل انسانی و موقعیت طبیعی اصفهان در بروز قحطی های این شهر در دوره مورد نظر می باشد علاوه بر این ، ارتباط قحطی در اصفهان با قحطی های سراسری را مورد بررسی قرار می دهد ، تاثیر قحطی ها بر جنبه های مختلف زندگی مردم و حاکمیت سیاسی از موارد دیگری است که در این پژوهش مورد توجه است .

این پژوهش در پنج فصل تنظیم شده است : فصل اول با عنوان کلیات به توضیحاتی در باره پژوهش مانند مساله پژوهشی ، کلید واژه ها ، اهداف پژوهشی ، فرضیات ، معرفی منابع ، پیشینه و روش تحقیق پرداخته است . فصل دوم با عنوان ظرفیت های طبیعی اصفهان ویژگی های طبیعی اصفهان (طبیعت ، آب و هوا) ، کشاورزی ، محصولات زراعی و بلوکات اصفهان را در گذشته مورد بررسی قرار می دهد . در فصل سوم علل بروز و پیشینه قحطی ها مورد بررسی قرار گرفته است ، ابتداء علل تحت دو عنوان علل طبیعی و علل انسانی بروز قحطی بررسی شده اند سپس به پیشینه قحطی در ایران و اصفهان پرداخته شده ، در مقاطع زمانی مختلف مورد بررسی قرار گرفته اند . در فصل چهارم با عنوان قحطی های اصفهان از دوره ناصر الدین شاه تا پایان سلطنت احمد شاه قاجار علل و نتایج قحطی های اصفهان دبه تفکیک در دوره سلطنت ناصر الدین شاه ، مظفر الدین شاه ، محمد علی شاه و احمد شاه قاجار مورد بررسی قرار گرفته است . فصل پنجم با عنوان قحطی های اصفهان در دوره پهلوی به کمیابی و گرانی نان در دوره پهلوی اختصاص دارد . در این فصل موضوع مورد نظر در دوران سلطنت رضا شاه و محمد رضا شاه به تفکیک مورد بررسی قرار می گیرد .

فصل اول

کلیات

۱-۱- تبیین مساله پژوهشی:

قحطی در گذشته کشور ایران بویژه شهر اصفهان تحت تاثیر عوامل مختلفی بروز می کرد. این عوامل به دو دسته قابل تقسیم می باشند یکی عوامل طبیعی مانند: کاهش نزولات جوی، سرما، سیل، بیماریهای مسری انسان و حیوان و شایع شدن آفات نباتی و دیگری عوامل انسانی، مانند جنگ و محاصره، عدم ثبات سیاسی، سوءسیاست عمال حکومتی احتکار، نامناسب بودن راههای ارتباطی، فتنه جویی های سیاسی و غیره.

بروز قحطی ها تحت تاثیر هر یک از عوامل یاد شده آثار و نتایجی بدنبال داشت که جنبه های مختلف زندگی اجتماعی، اقتصادی و حیات مادی و معنوی مردم را در هر منطقه و زمان تحت تاثیر قرار می داد. از طریق این پژوهش می توان به آثار و نتایج قحطی ها در اصفهان در محدوده زمانی مورد نظر پی برد.

۱-۲- کلید واژه ها:

- قحطی^۱: یا کمیابی، همانگونه که اغلب ثابت شده، فاجعه ای طبیعی نیست بلکه فاجعه ای اجتماعی است و به عبارت دیگر نتیجه عمل انسان است و نه طبیعت و این بنیادها ی انسانی است که در بروز قحطی تعیین کننده اند (مورلاپه و کولینز، ۱۳۷۰: ۳۴)

- اصفهان^۲: اصفهان در مرکز ایران و در جلگه سرسبز و خرم زاینده رود واقع شده است و از شمال شهرستان های

اردستان، نطنز و کاشان و از جنوب به شهرستان قمشه، از مشرق به نائین و یزد و از مغرب به نجف آباد محدود می شود. ارتفاع اصفهان از سطح دریا ۱۵۷۰ متر است (حقیقت رفیع، ۱۳۷۶: ۶۰).

- ناصر الدین شاه^۳: او ولیعهد و جانشین محمد شاه بود که زیر حمایت و تربیت میرزا تقی خان وزیر نظام در تبریز بسر می برد چون خبر فوت شاه به تبریز رسید میرزا تقی خان وسایل جلوس او را بر تخت سلطنت در سال ۱۲۶۴ قمری/۱۲۲۶ شمسی فراهم ساخت. سرانجام در سال ۱۳۱۳ قمری/۱۲۷۴ شمسی به دست میرزا رضا کرمانی به قتل رسید. (شمیم، ۱۳۷۰: ۱۹۰-۱۵۵)

- جمعیت^۴: تجمعی از افراد انسانی که در یک منطقه جغرافیایی (شهرستان، استان، کشور، قاره و حتی جهان) به طور مستمر به شکل خانوار و خانواده زندگی می کنند، جمعیت نام دارند. (جهانفر، ۱۳۷۶: ۱)

۱-۳-اهداف پژوهش:

- این پژوهش در پی دست یافتن به اهدافی است که اهم آن ها عبارتند از:
- یافتن علل و زمینه های طبیعی بروز قحطی در اصفهان در زمان مورد نظر.
- تبیین میزان تاثیر زمینه های تاریخی، اجتماعی و مناسبات سیاسی (عوامل انسانی) در بروز قحطی های اصفهان در دوره مورد نظر.
- دست یابی به آثار و نتایج قحطی های اصفهان بر جنبه های مختلف زندگی مردم و حاکمیت سیاسی در دوره مورد نظر.

۱-۴-پرسشهای پژوهش:

- ۱- موقعیت جغرافیایی اصفهان چه تاثیری در بروز قحطی های این شهر در گذشته داشته است؟
- ۲- عوامل انسانی چه نقشی در بروز قحطی های اصفهان در گذشته داشته است؟
- ۳- قحطی های سراسری در کشور چه تاثیری بر بروز قحطی های منطقه ای (اصفهان) داشته است؟

۱-۵- فرضیات پژوهش:

- بنظر می رسد عوامل طبیعی و انسانی تواما در پیدایش قحطی های اصفهان در گذشته موثر بوده اند

- بنظر می رسد قحطی های سراسری در بروز قحطی در اصفهان موثر بوده اند .

۱-۶- معرفی منابع :

پژوهش حاضر با موضوع قحطی های اصفهان از دوره ناصرالدین شاه (۱۲۶۴ قمری / ۱۲۲۶ شمسی) تا شهریور ۱۳۲۰ شمسی / ۱۳۶۰ قمری به قحطی های اصفهان، علل وقوع آنها و آثار و نتایجشان در دوره مورد نظر می پردازد و در پی آن است که میزان تاثیر هر یک از عوامل طبیعی و انسانی را در وقوع پدیده قحطی در اصفهان در محدوده زمانی مورد نظر ارزیابی نماید .

در ارتباط با موضوع مورد نظر اطلاعاتی در منابع مربوط به اصفهان در گذشته موجود است اما در سالهای اخیر پژوهشهای قابل توجهی از سوی برخی پژوهشگران صورت گرفته که بعضاً به شکل اختصاصی به موضوع مورد نظر پرداخته اند . بعنوان مثال اثر پژوهشی قحطی های ایران تالیف احمد کتابی به طور نسبتاً کامل به قحطی های اصفهان قبل از اسلام تا جنگ دوم جهانی پرداخته است ، اما با این وجود جزئیات مورد توجه قرار ننگرفته است . اگرچه ایشان در مقاله هایی مرتبط با همین موضوع در مجله جمعیت با تفصیل بیشتری به این موضوع پرداخته است ، تحقیق دیگر در ارتباط با قحطی با عنوان قحطی بزرگ ایران اثر احمد قلی مجد به موضوع قحطی کل کشور در جریان جنگ اول جهانی پرداخته است و گزارشهای متعددی از اصفهان در دوران مورد نظر را ارائه می کند، امتیاز دیگر این اثر پژوهشی دسترسی مولف به منابع خارجی و عمدتاً انگلیسی و امریکایی است، اما در مجموع کل اثر مختص اصفهان نیست . پژوهش های دیگر در این ارتباط در قالب مقالات پژوهشی انجام شده است و موضوع آنها شامل قحطی و کمبایی ارزاق در کل کشور در مقاطع زمانی مختلف می باشد . بعنوان مثال مقاله قحطی بزرگ سال ۱۲۸۸ قمری / ۱۲۵۰ شمسی اثر شوکو اوکازاکی به لحاظ دسترسی به منابع خارجی (انگلیسی و روسی) و منابع داخلی تا حدود زیادی قابلیت استناد دارد و یا مقاله سال دمپختک (قحطی سال ۱۲۹۶ شمسی / ۱۳۳۶ قمری) تالیف مسعود کوهستانی نژاد که بر اساس اسناد و روزنامه های آن زمان تهیه شده است . مشکل اصلی در جریان انجام این پژوهش عدم دسترسی به موقع به اسناد و طولانی شدن زمان دریافت اسناد از زمان تقاضا می باشد و باتوجه به دشواری و کند بودن خواندن متن اسناد روند انجام پژوهش کند گردید .

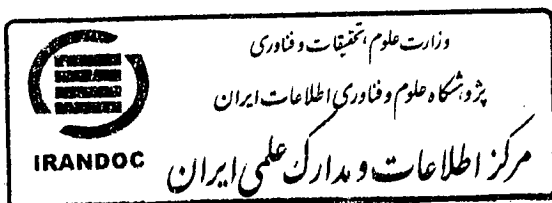
منابع مورد استفاده در این پژوهش را به چند دسته میتوان تقسیم بندی نمود :

دسته اول کتاب ها :

کتاب های مورد استفاده در این پژوهش به دو دسته تقسیم می شوند یکی منابع اصلی مربوط به دوره قاجار و دیگری منابع محلی مربوط به شهر اصفهان. از منابع اصلی مربوط به دوره قاجار، **روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه** (اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، ۱۳۶۴، با مقدمه و فهارس ایرج افشار، تهران، امیر کبیر، چاپ هشتم) به اجمال مورد بررسی قرار می گیرد، روزنامه خاطرات محمد حسن خان اعتماد السلطنه مربوط به سالهای ۱۳-۱۲۹۲ قمری/ ۷۴-۱۲۵۴ شمسی است. از امتیازات این اثر اینکه چون نگارش آن مخفیانه صورت گرفته و برای تقدیم به پادشاه تنظیم نشده بود محتوای آن تا حدود زیادی بدور از ملاحظات شخصی سایر مورخان می باشد. علاوه بر این چون خود وی از نزدیک شاهد بسیاری از وقایع بوده است این اثر از دقت زیادی نیز برخوردار است، همچنین محتوای اثر فقط حوادث سیاسی نیست و در خلال آن به مسائل اجتماعی نیز پرداخته شده است. از طرف دیگر باید توجه داشت که این مزایا به معنی بی عیب و نقص بودن اثر نیست به عنوان مثال بعضی می توان اظهار نظر هایی را در این اثر بر اساس منفعت طلبی و غرض ورزی مولف مشاهده نمود این روزنامه را می توان به دو بخش تقسیم کرد یک قسمت مربوط به ۲۹ محرم ۱۲۹۳ قمری / ۱۲۵۵ شمسی که در یک مجلد نوشته شده و دنباله ندارد و قسمت دیگر یادداشت های مربوط به ۱۶ ربیع الثانی ۱۲۹۸ هجری قمری تا ۱۴ شوال ۱۳۱۳ قمری / ۱۲۷۴ شمسی یعنی چند روز قبل از فوت نویسنده.

مرات البلدان (اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، ۱۳۶۴، جلد اول، تهران، اسفار، چاپ اول) تالیف دیگر محمد حسن خان اعتماد السلطنه است این منبع چنانکه از نام آن پیداست شرحی است در مورد شهرها و روستاهای ایران بزرگ از یک سو از سیحون تا ماوراء فرات و از سوی دیگر دربند باب الابواب در شمال بحر خزر تا جزایر و سواحل در جنوب. بخشی از این اثر جغرافیایی است که براساس کتب جغرافیایی مولفین قدیمی و سفرنامه های سیاحان تالیف شده است. از چهار جلد این کتاب فقط جلد اول و چهارم جغرافیایی است و جلد های دوم و سوم به شرح سلطنت ناصر الدین شاه از جلوس او در سال ۱۲۶۴ قمری / ۱۲۲۶ شمسی تا سال ۱۲۹۴ قمری / ۱۲۵۶ شمسی می پردازد. مرات البلدان به صورت الفبایی به بررسی شهرها و روستاهای ایران پرداخته است. منابع مورد استفاده مولف در تالیف این اثر علاوه بر آثار جغرافی دانان پیشین بهره گیری از سفرنامه های سیاحان و بازرگانان خارجی مانند سفرنامه شاردن و تاورنیه است.

منابع محلی مربوط به شهر اصفهان مانند **جغرافیای اصفهان** تالیف حسین خان پسر ابراهیم خان تحویلدار (۱۳۴۲)، به کوشش منوچهر ستوده، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول) **نصف جهان فی تعریف اصفهان** تالیف محمد مهدی بن محمد رضا الاصفهانی (۱۳۴۰)، به تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده، چاپ اول، انتشارات

موسوی)، **تاریخ اصفهان** تألیف حاج میرزا حسن خان جابری انصاری (۱۳۷۸)، **تاریخ اصفهان**، تصحیح و تعلیق جمشید مظاهری، اصفهان، انتشارات مشعل، چاپ اول) **تاریخ اصفهان** اثر جلال الدین همایی (۱۳۷۵)، به کوشش ماهدخت بانو همایی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی مطالعات فرهنگی) **الاصفهان** تألیف میر سید علی جناب (۱۳۷۱)، به اهتمام عباس نصر، انتشارات گلها، چاپ دوم) **تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان** اثر سید مصلح الدین مهدوی (نشر الهدایه، چاپ اول). و غیره که در این مجال به نقد و بررسی دو مورد از این آثار می پردازیم: **تاریخ اصفهان** اثر میرزا محمد حسن خان جابری انصاری این اثر از تألیف دیگر همین نویسنده به نام **تاریخ اصفهان**، ری و همه جهان گرفته شده است به اضافه مطالبی که جابری انصاری در اواخر عمر خود تحت عنوان جلد سوم **تاریخ اصفهان** به آن اضافه کرده است، در واقع بی نظمی و انشای خارج از اسلوب کتاب **تاریخ اصفهان** و ری و همه جهان در **تاریخ اصفهان** تا حدود زیادی برطرف شده است. انصاری در این کتاب به قحطی های اصفهان در مقاطع مختلف زمانی اشاره کرده است. میرزا محمد حسن خان جابری انصاری متولد شیراز بود که به همراه پدرش حاج میرزا علی انصاری به اصفهان مهاجرت نمود و با مرگ پدر به خاطر خدمات او به ظل السلطان در دیوان حکومتی پذیرفته شد. پس از مشروطیت نمایندگی مجلس را نپذیرفت و در سن ۸۹ سالگی در سال ۱۳۳۵ شمسی / ۱۳۷۶ قمری در اصفهان در گذشت. انصاری آثار متعددی از خود به جای گذاشته است که آنگهی شهان از کار جهان، **تاریخ اصفهان** و ری و همه جهان و **تاریخ نصف جهان** و همه جهان از جمله آنهاست. **نصف جهان فی تعریف الاصفهان** تألیف محمد مهدی بن محمد رضا معروف به ارباب می باشد وی اهل علم و تحقیق بود به همین دلیل از طرف حکومت قاجار برای جمع آوری اطلاعات جغرافیایی و تاریخی در مورد اصفهان احضار گردید. وی جمع آوری مطالب این کتاب را در سال ۱۳۰۰ قمری / ۱۳۴۰ قمری به انتها رساند. کتاب تألیفی بیشتر جنبه جغرافیایی داشت و مورد توجه حکومت واقع شد. بعدها او به اصرار اطرافیان بخش **تاریخ اصفهان** را به آن اضافه نمود. اما بنا به اظهارات خود مولف در بخش **تاریخ اصفهان** اهمال و اجمال و صورت گرفته است. اطلاعات این کتاب از مطالب تاریخی و جغرافیایی فراتر رفته اطلاعات عمومی را نیز شامل می شود

دسته دوم اسناد:

اسناد مورد استفاده در این پژوهش از سازمان اسناد ملی ایران خریداری شده اند که به جز یک مورد مابقی قالب میکرو فیلم دارند و مشخصات آنها به قرار زیر می باشد: سند شماره ۱. شرح موضوع: حمل غله از اصفهان به فارس جهت رفع کمبود نان، ۱۲۹۵/۶ شمسی، شماره ردیف: ۲۴۰۰۰۷۶۵۹، محل در آرشیو: ۱۴۱۴ الف الف الف ۱، شماره فیش: ۱۴۷۰۰۱۳. سند شماره ۲. شرح موضوع: احتکار گندم و کمبود نان در اصفهان

و شکایت از مامورین بلدیہ و کارکنان دارایی - اعلان فروش غله از طریق مزایده توسط اداره مالیه اصفهان ۱۳۰۶/۷ شمسی، شماره ردیف: ۲۴۰۰۱۱۱۶۹، محل در آرشیو: ۵۰۴ ط ۱۵ الف الف ۱، شماره فیش: ۲۲۷۰۰۵۹

۰. سند شماره ۳. شرح موضوع: گزارش پیشکار مالیه اصفهان راجع به بروز آفت سن در بلوکات اصفهان، ۱۳۱۱ شمسی، شماره ردیف: ۲۴۰۰۲۴۶۹۱، محل در آرشیو: ۶۰۵ خ ۵ ب الف الف ۱، شماره فیش: ۰۴۳۹۰۰۱۹. سند شماره ۴. شرح موضوع گزارش شرکت تثبیت نرخ غله به وزارت دارایی در باره خرید گندم از ملاکین و تهیه انبار غله و مقدار مصرف روزانه از اصفهان ۱۳۱۴/۷/۱ شمسی، شماره ردیف (شماره سند): ۲۴۰۰۴۰۱۳۲، محل در آرشیو: ۱۱۹ ث ۱ الف الف ۱. سند شماره ۵. شرح موضوع: وضعیت کمبود نان در اصفهان و حمل گندم از کردستان به اصفهان جهت جبران این کمبود، ۱۳۱۹/۱۰/۲۶ شمسی، شماره ردیف: ۲۴۰۰۱۰۳۳۹، محل در آرشیو: ۶۰۱ ض ۳ الف الف ۱، شماره فیش: ۰۲۱۳۰۰۰۲

دسته سوم روز نامه ها :

در این پژوهش علاوه روزنامه های قدیمی اصفهان نظیر زاینده رود، انجمن مقدس اصفهان و مفتش ایران از روزنامه هایی مانند رعد، ایران و اطلاعات نیز استفاده شده است.

دسته چهارم مقالات :

مقالات یکی از منابع مورد استفاده در این پژوهش می باشد برخی از این مقالات عبارتند از مقاله شوکو اوکازاکی با عنوان « قحطی بزرگ سال ۱۲۸۸ در ایران» به دلیل دسترسی به منابع داخلی و خارجی بویژه گزارش های مامورین انگلیسی و روسی در ایران حائز اهمیت است. این مقاله در مجله آینده سال دوازدهم شماره ۳-۱ به چاپ رسیده است. در ارتباط با قحطی ایران در جریان جنگ اول جهانی مقاله « نگاهی به وضعیت ارزاق در ایران سالهای جنگ اول جهانی» اثر سهیلا ترابی دارای مطالب مفیدی است که در مجله گنجینه اسناد شماره ۳ و ۴ به چاپ رسیده است. مقاله عباس پرتوی مقدم با عنوان « نقش و عملکرد متفقین در بحران غله ایران به هنگام جنگ دوم جهانی» با پرداختن به نقش متفقین مطالب مهمی ارائه می کند این مقاله نیز در مجله گنجینه اسناد به چاپ رسیده است.

۱-۷- پیشینه پژوهش :

اگرچه در منابع اصلی دوره قاجار مربوط به زمان ناصرالدین شاه می توان به اطلاعات پراکنده ای در ارتباط با این موضوع رسید اما در ارتباط با قحطی های اصفهان از دوره ناصرالدین شاه تا شهریور ۱۳۲۰ شمسی / ۱۳۶۰ قمری تحقیق و پژوهش مجزایی حد اقل اینجانب نیافت. البته در ارتباط با موضوع قحطی های ایران پژوهشهایی

انجام شده که در این بین می توان به کتاب *قحطی های ایران* تالیف کتابی (۱۳۸۴) اشاره کرد که قحطی های ایران قبل از اسلام تا دوران معاصر را به اختصار مورد توجه قرار داده است و مطالب به صورت فهرست وار بیان شده اند . پژوهش دیگر اثر مجد (۱۳۸۷) نیز به قحطی های ایران در جریان جنگ اول جهانی پرداخته است، علاوه بر این همانگونه که قبلا نیز اشاره شد بخشی از تحقیقات انجام شده در ارتباط با موضوع قحطی در دوره ناصری، دوره احمد شاه و در جریان جنگ دوم جهانی در قالب مقالات پژوهشی صورت گرفته که به مواردی از آنها اشاره گردید . اما در این پژوهش سعی بر آن شده است که این موضوع را در شهر اصفهان در دوره یاد شده مورد بررسی قرار داد و علل و زمینه های موثر در بروز قحطی آثار و نتایج آنرا بیان کند .

۱-۸- روش تحقیق :

روش تحقیق در این اثر توصیفی، تحلیلی است و براساس منابع کتابخانه ای صورت گرفته است

فصل دوم

ظرفیت های طبیعی اصفهان

ظرفیت های طبیعی بی تردید عامل مهمی در وقوع رویدادهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی هر منطقه جغرافیایی در طول تاریخ آن است. پدیده کمیابی ارزاق، گرانی و قحطی نیز در گذشته اصفهان از این امر مستثنی نیست، بلحاظ اهمیت این موضوع در این فصل به ویژگی های طبیعی اصفهان (طبیعت، آب و هوا)، کشاورزی، محصولات زراعی و بلوکات اصفهان بعنوان تامین کننده بخش مهمی از غلات و نیازهای غذایی این شهر در گذشته می پردازیم.

۲-۱- ویژگی های طبیعی اصفهان:

شهر اصفهان یکی از بزرگ ترین و کهن ترین شهرهای استان اصفهان است و شناخت ویژگی های طبیعی و جغرافیایی این استان به منظور انجام پژوهش مورد نظر الزامی است، آب و هوا عامل مهمی است که زندگی انسانها را از دوران قدیم تا به امروز نظم بخشیده است و از مهمترین عوامل مؤثر در تولید محصولات کشاورزی و تأمین آب مورد نیاز آن است. به این منظور در اینجا به مهمترین این ویژگیها می پردازیم، ناگفته نماند که موضوع این پژوهش محدوده جغرافیایی شهر اصفهان است اما جهت رسیدن به شناخت کامل و دقیق تر بررسی وضعیت طبیعی استان اصفهان ضروری می باشد:

۲-۱-۲- آب و هوای اصفهان:

ویژگی های آب و هوایی اصفهان به دلیل اهمیت آن در ارتباط با کشاورزی و تامین محصولات مورد نیاز